

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 08.07.2022

Submitted: 08.07.2022

Kabul Tarihi: 31.07.2022

Accepted: 31.7.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1142431>

İşhak KÜÇÜKYILDIZ¹

ESKİ ÇAĞ'DA KAFKASYA MADENCİLİĞİNİN GELİŞİMİ VE ARTVİN²

Öz: Karadeniz ve Hazar Denizi arasında dağlık bir yapıya sahip olan Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apeşeron Yarımadası'na kadar uzanan alana verilen isimdir. Antik Yakınoğu'nun en büyük kültür ve metalürjik bölgelerinden biri olan Kafkasya, Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Antik Dönem metalciliğı açısından oldukça önemli bir veri ortaya koymaktadır. Kafkasya Bölgesi'nde metal üreticiliğine dair en erken kanıtların Erken Eneolitik dönemden itibaren saptanabildiğı anlaşılmaktadır. Bölgenin en eski metal eserleri Orta Transkafkasya'daki yerleşimlerde ortaya çıkmıştır. Antik kaynaklarda Kolkhis Bölgesi içerisinde yer alan Artvin ve çevresi, antik yazarlar tarafından "Altın Zengini Ülke" olarak zikredilmiştir. Kolkhis'in tunç metalürjisiyle ilgili çalışmalar genellikle Çoruh Havzası, Abhazya ve Racha-Lechkhumi adlı bölgeler üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Kolkhis Bölgesi'nde zengin demir yatakları da bulunmaktaydı. Günümüz MTA raporlarına göre Artvin, madencilik açısından oldukça zengin olmasına rağmen arkeolojik ve yazılı belgelerin azlığı, bölgenin madencilik ve metal işlemediliğı sürecinin ana hatlarını ifade edilmesini güçleştirmiştir. Bu bölgenin bakır ve demir madeni yönünden zengin olduğunu bölgede yapılan kazılardan ziyade çeşitli buluntulardan anlamaktayız. Bu çalışmada Kafkasya'nun maden ve metal işlemediliğinin arkeolojik ve yazılı kanıtlar ışığında ortaya konulması amaçlanmıştır. Arkeolojik araştırmalardan hareketle bölgede

¹Dr. Öğr. Üyesi., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, ishakkucukyildiz@artvin.edu.tr, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2720-9408>

² Bu çalışma 9-10 Temmuz 2022 tarihinde Tiflis – Gürcistan 'da düzenlenen *Avrasya 6. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*'nde sunulan ve özet olarak yayımlanan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

madencilik ve metal işlemeciliğinin başlangıcından itibaren nasıl bir gelişim süreci geçirdiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Artvin, Metalürji, Bakır, Demir.

The Development of Caucasian Mining in Ancient ages and Artvin

Abstract: The Caucasus, which has a mountainous structure between the Black Sea and the Caspian Sea, is the name given to the area stretching from the Taman Peninsula in the northeast of the Black Sea to the Absheron Peninsula in the west of the Caspian Sea. The Caucasus, which is one of the largest cultural and metallurgical regions of the Ancient Near East, reveals very important data in terms of Ancient Period metalworking since the Middle Bronze Age. It is understood that the earliest evidence of metal production in the Caucasus region can be detected from the Early Eneolithic period. The oldest metal works of the region have emerged in settlements in Central Transcaucasia. Artvin and its surroundings, located in the Colchis Region in ancient sources, were mentioned as the "Gold Rich Country" by ancient writers. Studies on the bronze metallurgy of Colchis have generally focused on the Coruh Basin, Abkhazia and the regions called Racha-Lechkhumi. There were also rich iron deposits in the Colchis Region. According to today's MTA reports, although Artvin is very rich in terms of mining, the scarcity of archaeological and written documents made it difficult to express the main lines of the mining and metalworking process of the region. We understand that this region is rich in copper and iron mines from various finds rather than excavations in the region. In this study, it is aimed to reveal the mineral and metal processing of the Caucasus in the light of archaeological and written evidence. Starting from the archaeological researches, it has been tried to determine what kind of development process the mining and metalworking has gone through since the beginning.

Keywords: Caucasus, Metallurgy, Artvin, Copper, Iron

GİRİŞ

Kafkasya³, zengin maden yatakları, verimli platoları ve ovaları ile Eski Çağ'dan beri insanların ilgisini toplayan bir coğrafyaya sahiptir. Eski Batı ile Eski Doğu arasında bir köprü olarak nitelendirilen Anadolu'nun giriş kısmını

³ "Kafkasya" terimin etimolojisi hakkında farklı fikir ve görüşler ileri sürülmüştür. Kafkas Kelimesi Aiskhylos'un MÖ. 472-458 yılları arasında yazılmış olduğu düşünülen "Zincire Vurulmuş Prometheus" adlı eserinde geçmektedir. Bu eserde iki farklı yerde Kafkasya'dan bahsedilmektedir. Eserde Kafkas terimi Karadeniz doğusunda bulunan yüksek dağlar (*en yüksek tepesi* Alburuz: 5642 m) için kullanılmıştır. Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, (Çev. A. Erhat-S. Eyüpoğlu, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul 2015. Bir diğer yazar ise MÖ. 5. yy'da yaşamış olan Yunan tarihçi ve antik yazar Herodotos'tur. Herodotos, tarih adlı eserinde "Atlı kavimler Medeniyetinin" önemli halkasını oluşturan Kimmer ve İskitler hakkında bilgi verirken birçok defa Kafkasya adını kullanmıştır. Herodotos'un Kafkas adını dağ ismi ve bölge adı olarak kullanmış olduğunu anlamaktayız. Eserde İskitler'in Medya'ya akın ederken sağlarına aldıkları Kaspi/Hazar Denizi batısındaki dağların en uzun ve en yüksekliğinin Kafkaslar olduğunu belirtir. Kuzey Kafkasya çeşitli dil ve lehçelerin konuşulduğu coğrafya olması sebebiyle "Kültürler mozaiki", "Kültürler dağı", "Diller dağı" gibi adlarla da anılır. Herodotos, *Tarih* I, s.164, no: 104, III, s. 261 no: 97, IV, s.299, no: 12.

oluşturmaktadır. Kafkasya, Kafkas sıradağlarının ikiye ayırdığı, kuzeyde Don Nehri deltası, Maniç Çukurluğu ve Kuma Nehri deltasından, güneyde Aras, Çoruh Nehri ve Kars Platosu'na, batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi'yle çevrili bölgeye verilen isimdir⁴. Kafkaslar ve Anadolu arasında stratejik bir konumda yer alan Artvin, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü içerisinde bulunmaktadır. İlin kuzeyinde Gürcistan Cumhuriyeti, kuzeybatısında Karadeniz, doğusunda Ardahan, batısında Rize, güney ve güneydoğusunda Erzurum yer almaktadır⁵. Artvin'in de içerisinde bulunduğu Doğu Karadeniz kıyıları Grekler tarafından Kolkhis olarak isimlendirilmiştir⁶.

Eski Çağ'da Kafkasya Madenciliğinin Gelişimi

Kafkasya'da madenciliğin kronolojisinin belirlenmesi uzun süre tartışma konusu olmuştur. Bu konu birçok farklı çalışma ile yorumlanmıştır. Nitekim bir kısım bilim insanı Transkafkasya Bölgesi'nde metal üreticiliği hususundaki erken bulguların Erken Eneolitik dönemden beri olduğu fikrini öne sürer⁷. Kiguradze, bölgenin Eneolitik dönemini beş alt kategoriye sınıflandırarak bu zamana bağlı en erken metalürjik verilerin 4. ve 5. evreden itibaren rastlanıldığını belirtmektedir. Ayrıca bu evrelerin başlıca yerleşimleri, Khramis Didi Gora, Kültepe I ve Tekhut'dır.⁸ Kafkasya'nın madenciliğine dair çalışmaları olan Akhundov, Güney Kafkasya'da Eneolitik Dönem olmadığını iddia ederek

⁴ Ramazan Özey, *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, Ankara, 2021, s. 3; Oktay Özgül- Nezahat Ceylan, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Cilt: IV, Sayı: XIII, 2017, s. 29.

⁵ Salih Ceylan, *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995, s. 6 vd.; Mehmet Tıraş, *Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1994, s. 3 vd.

⁶ Herodotos: I, s. 60, no:104; Ksenophon: IV. 347, no:24; Apollonius, *The Argonautics of Apollonius Rhodius*, Translated with Notes and Observations, W. Preston, C.III, London, 1811: I. 7.

⁷ I.G. Narimanov *Azerbaycan'ın En Eski Tarımsal ve Pastoral Nüfusunun Kültürü* (MÖ 6-4. Binyılın Eneolitik Dönemi), 1987, Bakü; G. Kavtaradze "The importance of metallurgical data for the formation of a Central Transcaucasian chronology". *The Beginings of Metallurgy: Proceedings of the International Conference "The Beginings of Metallurgy"* (Ed. A. Hauptmann, E. Pernica, Th. Rehren and Ü. Yalçın). Bochum, (1999), 67-101.

⁸ Tamaz V. Kiguradze, *Periodizatsiia Rennezemledelcheskikoi Kultury Vostochnogo Zakavkazia*. Tbilisi, 1976, s. 109 vd.; Tamaz V. Kiguradze, *Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien* (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 29). Munich: C. H. Beck, 1986, s. 95 vd.; Antonio Sagona, *The Archaeology of the Caucasus: from Earliest Settlements to the Iron Age*. Cambridge University Press, 2018, s. 93 vd.

madenciliğin başlangıcını Neolitik döneme kadar götürmektedir. Bu iddiasını ise Karabağ'da tespit edilmiş olan Leilatepe arkeolojik merkezinde elde edilen metal eşyalara dayandırmaktadır.⁹

Güney Kafkasya¹⁰ Bölgesi metal üretimi hususundaki bulguların Eneolitik dönemden itibaren görülmeye başladığı görüşüne karşı çıkan araştırmacılar da mevcuttur. Bu araştırmacılar ise Güney Kafkasya'nın metalürjik toplumlarının en erken Orta Tunç Çağı'nda¹¹ olduğunu iddia etmektedir.¹² Kafkas Bölgesi'nin de eski metal eserleri Orta Transkafkasya'daki yerleşim yerlerinde bulunmuştur. Bahsi geçen bu metal eserler, Doğu ve Orta Transkafkasya'nın Şulaveri-Şomu Tepe Kültürü yerleşim tabakalarında saptanmıştır. Güneydoğu Gürcistan mevkiinde Arukhlo/Nakhiduri I ve Kura-Khramis Didi Gora ile Azerbaycan'da Gargalar Tepesi, Kültepe, Şamutepesi ve Göytepe Güney Kafkasya'daki önemli yaşam alanlarıdır. Ayrıca Orta Transkafkasya'nın güney sınırının, Kafkasya'da ilk bakır metalbiliminin ilerlemesi için elzem olan işlenmemiş maddenin temel kaynağı olduğu hususunda görüşler savunulmaktadır. Yalnız metal üretiminin sürekliliği için gerekli imkânların varlığına karşın Kafkasya'da ve bilhassa Orta Transkafkasya'da metalbiliminin başlangıcıyla ilgili kesin bir ifade kullanmak oldukça zor görünüyor. İlk zamanlar tarımın, metal eserlerinin yerel arsenik-

⁹ Tufan Isaakoglu Akhundov, "At The Beginning Of Caucasian Metallurgy", *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi 2014, s. 11 vd.

¹⁰ Forbes, Transkafkasya madenciliği konusunda Rostovtzev'in görüşlerini aktararak Bölgenin hem Sümer hem de Kafkasya madenciliği için önemli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bakır endüstrisinin Kafkasya, Türkistan, Elam, Mezopotamya ve Mısır'da eş zamanlı olarak ortaya çıktığı düşüncesine sahip olduğunu ifade etmiştir. R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, Leiden, 1950, 17 vd.

¹¹ Güney Kafkasya'da metal kaplar ilk kez Orta Tunç Çağı'nda Tiraliti kültürünün merkezlerinde görülmüştür. Bu kültürün mezarlarında çeşitli bronz, gümüş, elektron ve altından kaplar bulunmuştur. Güney Kafkasya'da Antik Yakınoğu sanatının etkisiyle metal kapların ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Bu anlamda Tiraliti merkezlerinden elde edilen kaplarla ilgili geniş bilgi için bkz. Dimitri Narimanishvili, "Middle Bronze Age Metal Vessels from South Caucasus" *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi 2014, s. 286. Trialeti, Gürcistan'da Tsalka Belediyesi, Tetristsqaro, Dmanisi, Borjomi ve Ninotsminda belediyelerinin bazı bölümlerinden oluşan bölgenin adıdır. MÖ 3. bin ile MÖ 1. bin arasına yerleştirilen Trialeti Tunç Çağı'nda kereste, kil ve taş olmak üzere üç ana mimari tip görülmektedir. Goderdzi Narimanishvili "Trialeti in the 15th and 14th Centuries BC". *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, Tbilisi, 2010, s. 313 vd.

¹² Evgenil Nikolaevich Chernykh, *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age*, Cambridge, 1992, s. 1 vd.; K. Kh. Kushnareva & Military Ch Kuşnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology, Philadelphia, 1997, s. 23.

bakır cevherinden yapıldığı görüşü ileri sürülmektedir. Ancak metalürjistlerin bu cevheri nasıl ortaya koydukları hususu netlik kazanmamıştır. Karaz Kültürü¹³'nde de büyük taş çekiç ve keski aletinden yararlanılarak cevherin ortaya çıkarıldığı fikri ağır basmaktadır¹⁴.

Güney Kafkasya'da Erken Eneolitik döneme tarihlendirilen ve benzersiz kapları ile eşsiz bir yapıya sahip oldukça geniş bir alana yayılan kültür, Güney Kafkasya'da Kura Aras I ve Kura Aras II evreleri ile incelenmektedir. Bu iki dönem arasında belirgin farklılıklar görülmektedir. Kura Aras I safhasında oldukça az rastlanılan metal bulgular Kura Aras II safhasından başlayarak gelişme imkânı bulmuştur. Palumbi, Transkafkasya'nın farklılık arz eden metal ve polimetallik madenleri bünyesinde bulundurmasına ve çeşitli maden ve metal işleme mekânında izler yer almasına rağmen bitmiş nesnelerin genellikle mezarlardan elde edilmiş olmasının ilginçliğine dikkat çekmektedir. Bu dönemde mezarlardan çıkarılan metal eserler genellikle kolye, yüzük, bilezik, spiral saç tokası, boncuk gibi insan bedenini süsleyen takılardan oluşmaktadır. Aynı zamanda savaş araç gereci ve sembolik çağrışımlar ifade eden bıçak ve hançer gibi birtakım işlevsel maddeler de vardır. Kıyafetlerin iç kısmını göstermemesi amacıyla tercih edilen çift sarmal uçlu iğneler ve umumiyetle saçları uzun olanların taktığı saç spiralleri, bahsi geçen kişilerin kıyafetleri ve bedensel imajları süslemede benzerliklerin varlığını göstermektedir. Güney Kafkasya Bölgesi'ndeki metalürji geleneğinde işlevsel ve stilistik benzerlik olduğu anlaşılmaktadır. Bu benzerlik teknolojik açıdan değerlendirilebileceği gibi aynı zamanda sürekli kullanılan hammaddenin türü olan arsenikli bakır alaşımı ile de kanıtlanmaktadır.¹⁵

¹³Tunç Çağı'na iz bırakan bölgesel ayrımlılıklar gösteren ve değişik adlarla nitelenerek Kuzeyde Transkafkasya'dan güneyde Kuzey Suriye ve Filistin-Levant düzlüklerine, doğuda Van-Urmiye Havzası ve Azerbaycan'a, batıda ise Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan kültüre birçok farklı isim verilmiştir. Bu isimler genellikle kültüre ait en zengin buluntu veren merkezin adından yola çıkılarak verilen isimlerdir.

¹⁴ Giorgi Leon Kavtaradze, "The importance of metallurgical data for the formation of a Central Transcaucasian chronology". *The Beginings of Metallurgy: Proceedings of the International Conference "The Beginings of Metallurgy"* (Ed. A. Hauptmann, E. Pernica, Th. Rehren and Ü. Yalçın). Bochum, 1999, s. 70 vd; Kabil Aliyev, *Kafkas Tarihi*, Bakü 2009, s. 45 vd.

¹⁵ Giulio Palumbi, *The Red and Black: Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* Sapienza Univ. di Roma, Dip. di Scienze Storiche, Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Roma, 2008, s. 207.

Karaz Kültürü'nün geliştiği bölgelerde¹⁶ bölgesel metal işleme ve metalürjik üretimi hususunda oldukça iddialı tespitler de bulunmuştur. Ermenistan coğrafyasındaki Amiranis Gora'da Karaz Kültürü'nün ilk zamanına tarihlenen bir katmanda odun kömürü, üfleç ve ocak tespit edilmiştir. Ayrıca bölgede tespit edilen metalleri eritmek için yüksek sıcaklığa ulaşılan kemerli taş fırın oldukça ilgi çekicidir. Bu fırında kömür buluntularına da rastlanmaktadır. Eritme maksadıyla tercih edilen kilden bir külçeye ilaveten metal eritme işlevinin delili olan kil üfleçleri Misharchai ve Kültepe II yerleşimlerinde de görebilmekteyiz.¹⁷

Maden ergitmeye yönelik Azerbaycan'da Baba Derviş II'de ilginç bir fırın bulunmuştur. Üstü kil tonozlu ergitme fırınlarının konulduğu oval köşeli üç çukur saptanmıştır. Bu fırınlarda, üfleme yönteminin yansıması olan çukurlar mevcuttur. Yapılan bu tespitler kil üfleçlerin de varlığıyla kanıtlanmıştır. Burada bulunan cüruf kalıntıları madenciliğin olduğunu göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.¹⁸

Metalik ürünlerin varlığının en önemli ispatı olan cüruflar, Kültepe II, Khizanaant Gora ve Garni gibi Karaz Kültürü'nün Güney Kafkasya bölgesindeki önemli yerleşimlerinden ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerde madenciliğin önemli kanıtları arasında sıvı halde bulunan metalin akıtılmasında yararlanılan potalar, kepçeler, kaplar ve sığağa direnç gösteren kil nesnelere yer almaktadır. Maden atölyesinin önemli örneklerinden biri, Khizanaant Gora'da dövme işlemi tamamlanmış halde bulunan oraktır. Metal üretiminin rastlandığı diğer merkezler ise; Kvatskhelebi, Khizanaant Gora, Baba Derviş II, Kültepe, Garni, Kosi-Koter, Arich, Galgalatlı ve Şengavit'dir.¹⁹

¹⁶ Karaz Kültürü'nün yayılımı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Beyazıt Söylemez, *Karaz Kültürü'nün Amik Ovası ve Çevresindeki Etkileri*, (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2022; Oktay Özgül-Beyazıt Söylemez (2021). "Alalah belgeleri ışığında Amik Ovası ve çevresinde Hurri yer adları ve lokalizasyonları üzerine bir değerlendirme". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 2496-2512.

¹⁷ Tariel Nikolaevich Chubinishvili (1971). *Karevnei/storii luzhnogo Kavkaza*. Tbilisi. Russian, s. 57.

¹⁸ Karine Khristoforovna Kushnareva & Tariel Nikolaevich Chubinishvili, (1970). *Drevnie kul'tury Iuzhnogo-Kavkaza (V-III tysiaçetletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary), s. 114.

¹⁹ Karine Khristoforovna Kushnareva, & Kuşnareva, K. C. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology, 183-184.

Kafkasya'da yoğun olarak karşımıza çıkan tunç baltaların döküm kalıpları Kvatskhelebi C 1, Garni, şengavit, Kültepe ve Baba Derviş II'de bulunmuştur. Yerel metallurji teknik ve gelenekleri yansıması bakımından Gori mevkiisi civarında olan Gudabertka'da bulunan kilden yapılan kalıplar ayrı bir önemi haizdir.²⁰

Karaz Kültürü'ne ait olduğu saptanan az sayıdaki mezarda metal objeler bulunmuştur. Bu objelerin özelliği mezar hediyesi amacıyla kullanılmış olmasıdır. Ayrıca Amiranis Gora bunlar arasında en değerlisi olup totalde 43 gömüden bulunan metal obje sayısının 19 olduğu ifade edilmektedir. Oksitlenmiş ve karbonize bakır yataklarının üst katmanlarından faydalanılması dönemin metal nesnelerin içerisinde kükürt karışım içermemesinden kaynaklı olduğu düşünölmektedir. Ayrıca bu metallerde yapılan spektral analizler metalin indirgeme işleminin doğrudan uygulandığını ispatlamaktadır. Amiranis Gora'ya ilaveten Habulag, Dzagina, Kvatskhelebi, Elar (21 mezar) ve Khizaanant Gora'daki mezarlarda da belirli miktarda metal obje tespit edilmiştir. Ancak bu objelerin ve mezarların tarihlendirilmelerinde ciddi hatalar mevcuttur. Nahçivan'da gerçekleştirilen araştırmalarda zengin maden yatakları açısından bakır madeni birinci sıradadır. Bu bağlamda Nahçivan'daki Kültepe'de yaklaşık 60'tan fazla mezarın varlığı bilinmektedir. Bu bölgede pişmiş toprak eserlere ilaveten arsenikli bakırdan iğneler, metal döküm kalıpları, bızlar, mızraklar, bıçaklar ve daha çeşitli nesnelere elde edilmiştir. Nahçivan'da ayrıca önemli bakır maden alanları Mis Dağı, şeker Deresi, Göydağ ve Sirap'tır. Zengin gümüş madeni şerur ilçesinin Gümüşlü köyü yakınlarında, altın madeni ise Ordubad ilçesinin Kelekli köyü yakınlarında bulunmaktadır.²¹

Yapılan araştırmalar neticesinde Güney Kafkasya'da yaklaşık 450 arsenik, bakır, antimon, altın gibi çeşitli maden yatağının ortaya konulması, bölgede metal işlemesinde ne kadar zengin bir rezervinin olduğunu anlamamızı sağlamaktadır.

²⁰ Karine Khristoforovna Kushnareva. & Tariel Nikolaevich Chubinishvili (1970). *Drevnie kul'tury luzhnogo-Kavkaza (V-III tysiaçeletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary), Fig. 40,13, 14).

²¹ Karine Khristoforovna Kushnareva. & Tariel Nikolaevich Chubinishvili (1970). *Drevnie kul'tury luzhnogo-Kavkaza (V-III tysiaçeletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary), Fig. 2; Karine Khristoforovna Kushnareva. & Vladimir İvanoviç Markovin, (1994). *Epokha Bronzy Kavkaza i Srednej Azii. Rannaja i Srednjaja Bronza Kavkaza.* (Orta Asya ve Kafkasya'nın Bronz Çağları). (Ed. K. Kh. Kushnareva, & V. I. Markovin). Moscow: Nauka, s. 40, Tablo: 12; Başalıyev, V. (1997). *Nahçivan Arkeolojisi. The Archaeology of Nakhichevan.* (ev. C. Lightfoot). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 25-26; Oktay Belli- Veli Sevin, *Nahçivan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul, 1999, 16 vd.

Böylece Karaz Kültürü'nün yayılım coğrafyasıyla maden yatakları açısından zengin bölgelerin dağılımı arasında bir paralelliğin olduğu görülmektedir. Karaz Kültürü'nün yayılımında metalürji ve madenin önemli etken olduğu anlaşılmaktadır²².

Eski Çağ'da Artvin ve Çevresi Madenciliği

Artvin²³'in de içerisinde yer aldığı Doğu Karadeniz kıyıları Kolkhis olarak nitelendirilmektedir. Antik kaynaklarda Kolkhis, doğusunda İberyaya (Gürcistan), batısında Euxine (Karadeniz), kuzeyinde Kafkas Dağları ve güneyinde Armenia ile sınırlandırılmıştır²⁴. Bölgenin maden açısından zenginliği gerek antik kaynaklardan gerekse uzun yıllardır bölgede gerçekleştirilen çalışmalardan anlaşılmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar ve tesadüfen bulunan bakır ve demir eserler bölgede madenciliğin önemini ortaya koymaktadır²⁵. Antik kaynaklarda bölge, sürekli olarak "altın zengini" şeklinde ifade edilmiştir. Antik yazar Strabon, Kolkhis'in altın taşıyan nehirlerinden ve altın elde etme yönteminden bahsetmektedir. Altın üretimine dair Strabon, delikli oluklar ve yumuşacık deriler kullanılarak elde edildiği ve bu uygulamanın da altın yaprağı mitinin kökeni olduğunu ifade etmiştir²⁶. Bir başka antik yazar Plinius, Kolkhis'te madenciliğin başlamasının ana nedeni olarak Gürcistan'ın kuzeybatı bölümünde

²² Burney, C. A. & Lang, D. M., *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. Weidenfeld and Nicolson, 1971, s.69; Kelly-Buccellati, M. *The Early Trans-Caucasian Culture: Geographical and Chronological Interaction* (Doctoral Dissertation, University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations). 1974, s. 351 vd.

²³ Artvin'in tarihi ve arkeolojik araştırmaları ile ilgili geniş bilgi almak için bkz. Özlem Alkan, Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019; İshak Küçükyıldız, "Artvin ve Çevresinin Eski Çağ Tarihi Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Artvin Tarihi İlk Çağ'dan 1918'e*, (Ed. Bilgin, M. S-Karaçay Çelik, Y). Ankara, Akçağ Yayınları, 2021, s. 9-43.; Oktay Özgül,-Alpaslan Ceylan, -Beyazıt Söylemez., "2019 Yılı Artvin ve İlçeleri Eski Çağ Tarihi Araştırmaları" *SEFAD*, 2022; (48): 145 vd.

²⁴ Herodotos: I, s. 60, no:104; Xenophon: IV. 347, no:24; Apollonius, *The Argonautics of Apollonius Rhodius*, Translated with Notes and Observations, W. Preston, C.III, London, 1811: I. 7.

²⁵ Nathaniel L. Erb-Satullo., Brian J.J. Gilmour., Nana Khakhutaishvili., "Late Bronze and Early Iron Age copper smelting technologies in the South Caucasus: the view from ancient Colchis c. 1500'e 600 BC", *Journal of Archaeological Science* 49, 2014, s. 148.

²⁶ Strabon XI: 2, 19, s. 215.

yer alan Svaneti'nin dağlık kesimlerinde yüklü miktarlarda gümüş ve altın çıkararak Kral Seleukos²⁷'u gstermiřtir²⁸.

Abhazya, Çoruh Havzası, Racha-Lechkhumi Bölgeleri Kolkhis'te Tunç metalürjisinin 3 ana merkezidir. Bu merkezlerde üretilen madenler sadece yerli nüfus için değil aynı zamanda komşu bölgelere de ihraç edilmiřtir²⁹. Kolkhis Bölgesi'nde işlem görmemiş, yarı işlenmiş ve tam işlenmiş kıymetli taşlar, kesme ve cilalama aletleri tespit edilmiřtir³⁰.

MTA'nın verilerine göre Artvin, zuhurlar ve metalik maden yatakları açısından zengindir. Endüstriyel hammadde bakımından ise dikkate değer yatakları olmamıştır. Bölge, altın, bakır, kurşun, çinko, demir, grafit, kil, mermer gibi hammaddeler bakımından oldukça zengin rezervlere sahiptir³¹. Bölgenin en önemli maden yatağı Murgul³² sahasıdır. Antik kaynaklarda "altın zengini" olarak zikredilen bölgenin son yıllarda çıkarılan değerli altın yatağı Cerrattepe-Kafkasör altın yatađıdır³³. Bu altın yatağında oldukça fazla rezerv bulunması bölgede Eski ağ'dan itibaren altın yataklarının bilindiği ve Artvin çevresinde de madenin işletilmiş olabileceğini göstermektedir. Bunun en önemli kanıtı ise Kafkasya'nın kuzeyinde Gürcistan'da Sakdrisi bölgesinde yapılan kazılarda

²⁷ Büyük İskender'in ölümünden sonra generalleri arasında toprak paylaşımı yapılmış toprakların büyük bir kısmı General Antigonos'un eline geçmiştir. Daha sonra ise komutanlar arasında yapılan savaşı Seleukos Nikatr kazanarak bölgenin yönetimini ele geçirmiştir. Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul 2015, s. 46.

²⁸ Pliny, *Natural History IX*, no:51, 53, s. 43; Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (ev. Murat Arslan), İstanbul, 2005, s. 79.

²⁹ Othar D. Lordkipanidze, "Colchis in the Early Antique Period", *Archaeologia*, XIX, 1968, 15'den akt, Rahim Kızgut, *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 67.

³⁰ Rahim Kızgut, *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 67.

³¹ https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf Erişim Tarihi:12.05.2022.

³²Kraft, Murgul'da ilk maden arama faaliyetlerinin Cenevizliler tarafından yapıldığını ifade ederek 1898 yılından beri arama ve işletmenin sürdüğü belirtmektedir. Osmanlı-Rus savaşı sonrası Kafkas Bakırları Limited Őirketi adı altında 1907 yılında üretime geçildiği ve 1914 yılına kadar faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. 1935 yılında MTA tarafından tekrar işletmeye açılmıştır. Etibank 1938'de bölgede faaliyete geçmiştir, 1951'de konsantrasyon tesisi kurulmasın ardından cevher çıkarma işlemleri hızlanmıştır Alexander Kraeff, "Hopa-Murgul Bölgesi Jeolojisi Hakkında", *MTA Dergisi*, 1962, 60, 53 vd.

³³https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf Erişim Tarihi:12.05.2022.

bilim insanları, şimdiye kadar bilinen en eski altın madenini kazdıklarını belirtmektedirler. Madende tespit edilmiş olan tüneller, kazıcıları tarafından buranın uzun yıllardır işletilen bir alan olduğu ve MÖ. IV. binin ikinci yarısına tarihlendirildiğini belirtmektedirler³⁴.

Artvin³⁵ ve çevresinin madenciliğiyle ilgili ilk bilgilere Tunç Çağı'na tarihlendirilen bazı eserlerden öğrenmekteyiz. Madenciliğin gelişmesi ve tunç alaşımının kullanılmaya başlamasıyla yeni bir dönem yaşanmıştır. Artvin'in Arhavi ilçesine bağlı Balıklı köyünde Zazakkale ormanındaki bir mağarada tesadüfen tunçtan elde edildiği anlaşılan baltalar tespit edilmiştir. Bu baltaların bulunuş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bu eserlerden biri, mağaranın önünde diğeri içerisinde tespit edilmiştir. Bugün Ankara Etnografya Müzesi'nde sergilenen bu eserler ile ilgili çalışmayı Alman Arkeolog K. Bittel, "*Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asarı Atika*" adlı yayın ile bilim dünyasına kazandırmıştır. Yapılan çalışmada bu eserlerin 1 adet borulu balta, 2 adet sap delikli balta, 1 delikli çapadan, 1 çift balta ve 1 külçeden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. K. Bittel, bu eserlerin oldukça fazla aşındığını ve tahrip olduğunu bildirerek eserlerin imalathanesini mağarada açmış olan bir demirciye ait olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Bu da bölgede madenlerinin olduğunu ve işletildiğini göstermektedir. Bu tunç baltaların imalathanesinin Artvin olması burada bir madencilik geçmişinin olduğunu en büyük kanıtıdır. Bu eserlerin tarihlemesinin tam olarak yapılamamasına rağmen şekil itibarıyla Troia baltalarını andırdıkları düşünülmüştür. Ayrıca imal edilen madde ve biçimden dolayı Kafkasya'da Tunç dönemine tarihlendirilen benzerleriyle çağdaş olabileceği izlemine vermektedir³⁶. Bölgede Tunç Çağı'na tarihlendirilen bir diğer buluntu 1955 tarihinde Yusufeli ilçesi Demir köyünde yol yapımı esnasında

³⁴Thomas Stöllner, Irina Gambaschidze, Andreas Hauptmann, "The Earliest Gold Mining of the Ancient World? Research on an Early Bronze Age Gold Mine in Georgia". In Yalçın, Ü. et al. (eds.), *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*. Atım University. Ankara, 2008, s. 271 vd.

³⁵ Artvin ve çevresinin yer adlarıyla ilgili geniş bilgi almak için bkz. Küçükıldız, N. "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz), İstanbul: Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 1 vd.

³⁶ Kurt Bittel, "Artvin'de Bulunan Tunç'tan Mamul Asarı Atika", *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, Maarif Vekaleti yay., S. 1, İstanbul 1933, s. 150 vd.; Sefa Yıldırım, "Artvin İli Şavşat ve Ardanuç İlçelerinde Yer Alan Bazı Önemli Kaleler, *Uluslararası Karadeniz İncelemeri Dergisi* 1.2, 2007, s. 19 vd. Osman AYTEKİN-Hasan BUĞRUL, "An Evaluation on Bronze Movable Cultural Assets in Artvin-Savsat Found by Change", *Black Sea Archaeology Studies Recent Developments*, Davut YİĞİTPAŞA vd. (ed.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 219 vd.

bakırdan üretilmiş el baltalarıdır³⁷. Benzer örneklere Artvin'in batı komşusu olan Rize ili³⁸ Çamlıhemşin ilçesine bağlı Dikkaya köyünün Nahra mevkiinde rastlanmıştır. Burada bulunan dört adet baltanın Artvin örneklerinde olduğu gibi Gürcistan'da bulunan baltaların benzer örnekleri olduğu anlaşılmaktadır³⁹. Birbirine benzer olan bu baltalar Kafkas kökenli olup bölgenin de Kafkasya etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Artvin ilinin erken dönem madencilik açısından zenginliğini gösteren bir diğer buluntu ise madenci küreğidir. Murgul bakır işletmesi, Türkiye'nin ikinci büyük bakır yatağına sahiptir. Murgul ilçesine bağlı Damarköy'de 1967 yılında 70x80 cm genişliğinde bir maden işletmesi tespit edilmiştir. Burada ele geçen buluntu, tahtadan oyularak yapılan bir madenci küreğidir. Küreğin sapından alınan bir miktar parçanın yapılan C-14 analiz neticelerine göre eserin MÖ I. binin ikinci yarısına tarihlendiği anlaşılmaktadır. Ülkemizdeki çeşitli maden işletmelerinde, bazen Murgul Anayatak'taki gibi eski zamanlara ait maden yatakları ile karşılaşmak ve bu yataklarda bir miktar değişik madencilik aletleri tespit edildiği bilinmektedir⁴⁰. Artvin-Murgul bakır⁴¹ yatakları madenlerin ilk işletim

³⁷ Muammer Demirel, *Yusufuli Tarihi*, İstanbul 2010. s. 13; Ozan Mikail Bahçeci, *Artvin Tarihi Olguları*, Bursa 1999, s. 29, vd.; Suat Kılıç, "Artvin'de Bulunan Tunç el Baltaları", *Kıyı Dergisi*, S. 168, İstanbul 2000, s. 7 vd.; Halit Özdemir, *Artvin Tarihi*, Ankara 2002, s. 12; Gülseren Mutlu, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019. s. 26.

³⁸ Urartu'nun Karadeniz ekinliği ve ekonomik ilişkileri üzerine çalışma yürüten Slattey, Rize'nin Çayeli ilçesi Maden köyü ve çevresi (Latum), altın, gümüş, bakır, kurşun, demir, manganez ve çinko gibi maden yatakları açısından zengin olduğunu ve Urartu ekonomisiyle bağlantı kurabilmenin zor olduğunu ancak böyle zengin bir merkezin uratu ekonomisinde önemli bir yeri olması gerektiğini ileri sürmüştür. David J. G. Slattey, "Urartu and Black Sea Colonies an Economic Perspective", *Al-Râfidân*, Vol. VIII., 1987, 12; ayrıca Rize ilinin tarihi coğrafyası ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bayram Arif Köse, Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme, *History Studies* 6/4, 2014, s. 71-86.

³⁹ Süleyman Özkan-Mustafa Çakır, "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 15, S. 1, 2000, s. 87 vd.; Yavuz Günaşdı, & Burak Bingöl, "Rize Müzesinde Bulunan Bir Grup İskit Tipi Ok Ucu", *SUTAD* (55), 2022, s. 232.

⁴⁰ Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihi İçin Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Yeni Bir Buluntu", *Türkiye Madencilik Tarihinin Kökeni*, MTA 6296 No'lu Raporu, Ankara 1978, s. 91 vd.

⁴¹ Tarih öncesi dönemlere ait Anadolu bakır yatakları hakkında geniş bilgi için bkz. Erkan Fidan, "Madencilik Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", *Belleten* Cilt: LXXXI, 292, 667 vd.

örneklerini oluşturmaktadır. Burası İlk Tunç Çağı'nda bakır üretimi açısından dikkate değer bir merkez konumundadır⁴².

Kolkhis Bölgesi'nde yapılan son arkeolojik araştırmalar Yunan kolonizasyonunun bölgede başlamadan önce büyük ölçekli demir üretimini doğrulamaktadır. Ülkenin kıyı bölgeleri başta olmak üzere birçok alanda MÖ 9-6. yüzyıllara ait çok sayıda demir dökümhanesi kalıntısı tespit edilmiştir. Yunanlılar bölgede sadece metal ile değil Kolkhis'in diğer zenginlikleriyle de ilgilenmişlerdir. Gemi yapımında kullanılan inşa ve inşaat kerestesinde ülke ihracatında lider konumda olmuştur. Kolkhis Bölgesi'nde ön plana çıkan kenevir, balmumu ve zift gibi malzemeler de gemi yapımında kullanılmıştır⁴³.

Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmına egemen olan Urartu Devleti, kuruluşundan itibaren kuzeye ve kuzeydoğuya ilgi duymuş ve bu bölgelerin zengin kaynaklarını ele geçirebilmek için çeşitli seferler düzenlemiştir. Minua döneminde başlayan ve ondan sonraki krallar döneminde de devam eden kuzey ve kuzeydoğu seferlerinin en önemli amaçlarından biri Güney Kafkasya ve civarındaki altın ve gümüş yataklarına ulaşmaktır. Bu bölgenin maden işleme konusunda çok usta olan Urartular tarafından hammadde kaynağı olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bununla ilgili sefer kayıtlarında çeşitli bilgiler geçmektedir. Bölge madenciliği ile ilgili bilgileri Kuzeyde, Doğu Karadeniz Dağları'nın güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğu da Sarıkamış'a, Güneyde ise Muş-Bulanık- Varto'yu içine alan sahaya konumlandırılmış⁴⁴ olan Diauehi üzerine yapılan seferlerden öğrenmekteyiz. Bu kayıtlarda Diauehi⁴⁵ ülkesi üzerine I. Argiştî'nin sefere çıkarak bu ülkeyi ele geçirdiğini ve haraç olarak "41

⁴²Günther Wagner-Önder Öztunalı-Clemens Eibner, "Early Copper In Anatolia: Archaeometallurgical Field Evidence", *Old World Archaeometallurg, Der Anschnitt Beiheft* 7, 1989, s. 299 vd.

⁴³ Othar D. Lordkipanidze, "The Greco-Roman World and Ancient Georgia (Colchis and Iberia), *Publications de l'École Française de Rome* 67, Année 1983, s. 129 vd.

⁴⁴ Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları – II*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015, 488; Alpaslan Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular" *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2017, s 518 vd.

⁴⁵ Yukarıda belirtmiş olduğumuz Diauehi sınırları, bilim insanları tarafından öne sürülen görüşlerden birisidir. Bu konuda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Ayrıntılı incelemek isteyenler "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular" adlı makaleye bakabilir.

mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 bakır"⁴⁶ istediğini öğrenmekteyiz. Van Surp Pagos Kilisesi Yazıtı"nda geçen yukarıdaki bilgiler doğrultusunda Urartuların Diauehi'den yaklaşık 20,5 kg. altın, 18,5kg. gümüş ve 5 tondan fazla bakır madeni vergi olarak aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu seferler, I. Argişti oğlu II. Sarduri döneminde de devam etmiştir. II. Sarduri'nin gerçekleştirmiş olduğu seferlerde yağmalanan ülkeler arasından yer alan Qulha/Kolkhis üzerine iki sefer düzenlenmiştir. Yapılan bu seferlerin ilki Analıkız'daki sitelin ön yüzüne, takriben üç yıl sonra gerçekleşen diğer sefer ise aynı sitelin sağ yüzüne yazılmıştır. Qulha Ülkesi ile ilgili Urartuların gerçekleştirdiği ikinci sefer kaydında "...demir bir mühür hazırlattım..." ifadesi bilim insanları arasından Urartuların demircilik konusunda bu bölgenin maden zenginliklerinden faydalanmış olabileceği fikrinin oluşmasını sağlamıştır⁴⁷. Demir Çağı'nda bölge madenciliği üzerine Barnett, Urartu coğrafyasının maden bakımından zengin olduğunu bildirmektedir. Kolkhis yakınındaki demir yataklarının Eski Çağ'dan itibaren işletildiğini ve tamamlanmış ürünlerin merkez Güney Kafkasya'ya, olasılıkla da Urartu, Asur ve bölgenin batısına doğru ihraç edildiğini belirtmektedir⁴⁸.

SONUÇ

Maden cevherinin keşfedilerek kayaların içerisinden çıkarıp ısı yoluyla işlenmesiyle oluşan süreç, insanlığın hayatını değiştiren en önemli olaylardan biridir. Kafkasya, yakın komşuları ile kıyaslandığında oldukça zengin hammadde yataklarına sahiptir. Bu da madencilik yönünden zengin olan bölgeyi ele geçirebilmek için birçok topluluğun sefer düzenlemesine neden olmuştur. Kafkasya'da Eneolitik dönemden itibaren madenciliğin varlığı arkeolojik araştırmalar ile kanıtlanmıştır. Güney Kafkasya'da 450'ye yakın bakır, arsenik, altın, antimon gibi diğer maden yatağının varlığı bölgenin Eski Çağ'dan itibaren metal üretimi açısından zengin bir potansiyeli bulunduğunu göstermektedir.

⁴⁶ Georgi Aleksandrovic Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, 210 vd., n. 27; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 177; Mirjo Salvini, *Corpus Dei Testi Urartei I*, Roma 2008, s. 330-331, no: A 8-2 Vo.

⁴⁷ Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 210.; Barnett, R. D. (1982). "Urartu". *Cambridge Ancient History* 3/1, Cambridge, 314-371.; Ayrıca Qulha ülkesi ile ilgili geniş bilgi almak için bkz. Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Bellesten* C. LXIV, 241, Ankara 2001, s. 714-741.

⁴⁸ Barnett, R. D. (1982). "Urartu". *Cambridge Ancient History* 3/1, Cambridge, s. 327.

Orta Tunç Çağı'nda bölge, madencilik açısından oldukça gelişmiştir. Gerek antik kaynaklardan gerekse son yapılan arkeolojik kazılardan Kafkasya Bölgesi içerisinde yer alan Kolkhis Bölgesi'nin madencilik açısından oldukça ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde Artvin ve çevresinde MTA raporlarına göre çok sayıda maden rezervi vardır. Ancak bölgenin erken dönem madenciliğine yönelik yapılan araştırmalar oldukça azdır. Bölgede sınırlı olarak gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar madencilik yönünden zengin Kafkasya ile bağlantılı Artvin ve çevresinin metalürjik aktivitelerinin gelişimine dair bilgilerimizi sınırlandırmaktadır. Günümüze kadar bölge madenciliğiyle ilgili elde etmiş olduğumuz bilgiler tesadüfen ele geçirilmiş tunç baltalardan ve bir maden atölyesinde elde edilen madenci küreğinden oluşmaktadır. Yapılacak arkeolojik araştırma ve kazılarla bölge madenciliğinin Eski Çağ'na yönelik önemli veriler elde edilebileceği kanaatindeyiz. Günümüzde tespit edilen çok sayıda maden rezervinin varlığı, Eski Çağ'dan itibaren Artvin ve çevresinin zengin maden yataklarına sahip olduğunu göstermektedir. Madenin işlenmesi için yeterli sıcaklığı sağlayacak orman alanının bolluğu, elde edilen cevherin maden ocakları aracılığıyla başka yerlere taşınmadan işlenerek Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilmiş olabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aiskhylos (2015). *Zincire Vurulmuş Prometheus*, (Çev. A. Erhat-S. Eyüpoğlu, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul.
- Akhundov, T. I. (2014). "At The Beginning Of Caucasian Metallurgy", *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi.
- Aliyev, K. (2009). *Kafkas Tarihi*, Bakü.
- Alkan, Ö. (2019). *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin*, (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Apollonius, (1811). *The Argonautics of Apollonius Rhodius, Translated with Notes and Observations*, W. Preston, C.III, London.
- Arrianus (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (Çev. Murat Arslan), İstanbul.
- Aytekin, O.-Buğrul, H. (2018). "An Evaluation on Bronze Movable Cultural Assets in Artvin-Savsat Found by Change". *Black Sea Archaeology Studies Recent Developments*, (ed. Davut Yiğitpaşa vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 220-226.

- Bahçeci, O. M. (1999). *Artvin Tarihi Olguları*, Bursa.
- Bahşaliyev, V. (1997). *Nahçivan Arkeolojisi. The Archaeology of Nakhichevan.* (Çev. C. Lightfoot). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Barnett, R. D. (1982). "Urartu". *Cambridge Ancient History* 3/1, Cambridge, 314-371.
- Belli, O.-Sevin, V. (1999). *Nahçivan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul.
- Bittel, K. (1933). "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi* I, İstanbul, 150-156.
- Burney, C. A. & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus.* Weidenfeld and Nicolson.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları -II*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2017), "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 2017, 517-568.
- Ceylan, S. (1995). *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Chernykh, E. N. (1992). *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age.* Cambridge.
- Chubinishvili, T.N. (1971). *Karevnei/storii luzhnogo Kavkaza.* Tbilisi. Russian.
- Fidan, E. (2017). "Madencilik Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", *Belleten* Cilt: LXXXI, Sayı: 292, 266-277.
- Forbes, R. J. (1950). *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.
- Günaşdı, Y.- Bingöl B. (2022). "Rize Müzesinde Bulunan Bir Grup İskit Tipi Ok Ucu". *SUTAD* (55): 229-255
- Herodotos, (2019). *Tarih*, (çev. Müntekin Ökmen), İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (2015). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul.
- Kaptan, E. (1978). "Türkiye Madencilik Tarihi İçin Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Yeni Bir Buluntu", *Türkiye Madencilik Tarihinin Kökeni*, MTA 6296 No'lu Raporu, Ankara.
- Kavtaradze, G. (1999). "The importance of metallurgical data for the formation of a Central Transcaucasian chronology". *The Beginings of Metallurgy: Proceedings of the International Conference "The Beginings of Metallurgy"* (Ed. A. Hauptmann, E. Pernica, Th. Rehren and Ü. Yalçın). Bochum, 67-101.
- Kelly-Buccellati, M. (1974). *The Early Trans-Caucasian Culture: Geographical and Chronological Interaction* (Doctoral Dissertation, University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations).

Kılıç, S. (2000). "Artvin'de Bulunan Tunç el Baltaları", *Kıyı Dergisi*, S. 168, İstanbul.

Kızgut, R. (2016). *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kiguradze, T.V. (1976). *Periodizatsiia Rennezemledelcheskikoi Kultury Vostochnogo Zakavkazia*. Tbilisi

Kiguradze, T.V. (1986). *Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien* (Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 29). Munich.

Köroğlu, K. (2001). "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten C. LXIV*, 241, Ankara, 714-741.

Köse, B. A. (2014). Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme, *History Studies* 6/4, 71-86.

Kraeff, A. (1962). "Hopa-Murgul Bölgesi Jeolojisi Hakkında", *MTA Dergisi*, 60, 44-59.

Kushnareva, K. Kh. & Chubinishvili, T. N. (1970). *Drevnie kul'tury Iuzhnogo-Kavkaza (V-III tysyacheletii do n.e.)* Leningrad. (Russian with an English Summary).

Kushnareva, K. Kh. & Kušnareva, K. C. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC* (Vol. 99). UPenn Museum of Archaeology.

Kushnareva, K. Kh. & Markovin, V. I. (1994). *Epokha Bronzy Kavkaza i Srednej Azii. Rannaja i Srednjaja Bronza Kavkaza*. (Orta Asya ve Kafkasya'nın Bronz Çağları). (Ed. K. Kh. Kushnareva, & V. I. Markovin). Moscow: Nauka.

Küçükyıldız, İ. (2021). "Artvin ve Çevresinin Eski Çağ Tarihi Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Artvin Tarihi İlk Çağ'dan 1918'e*, (Ed. Bilgin, M. S-Karaçay Çelik, Y). Ankara, Akçağ Yayınları, 9-43.

Küçükyıldız, N. (2019). "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz), İstanbul: Kriter Yayınevi, İstanbul, 1-16.

Lordkipanidze, O. D. (1983). "The Greco-Roman World and Ancient Georgia (Colchis and Iberia), *Publications de l'École Française de Rome* 67, Année, 123-144.

Lordkipanidze, O.D. (1968). "Colchis in the Early Antique Period", *Archaeologia*, XIX, 15-42.

Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.

Mutlu, G. (2019). "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul, 17-58.

Narimanishvili, D. (2014). "Middle Bronze Age Metal Vessels from South Caucasus". *International Conference Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Tbilisi, 286-305.

Narimanishvili, G. (2010). "Trialeti in the 15th and 14th Centuries BC". *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, Tbilisi, 312-369.

Narimanov, I.G. (1987). *Azerbaycan'ın En Eski Tarımsal ve Pastoral Nüfusunun Kültürü (MÖ 6-4. Binyılın Eneolitik Dönemi)*, Bakü.

Özdemir, H. (2002). *Artvin Tarihi*, Ankara

Özey, R. (2021). *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, Ankara.

Özgül, O.-Ceylan, N. (2017). "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Cilt: IV, Sayı: XIII, 24-62.

Özgül, O.-Söylemez, B. (2021). "Alalah belgeleri ışığında Amik Ovası ve çevresinde Hurri yer adları ve lokalizasyonları üzerine bir değerlendirme". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 2496-2512.

Özgül, O.- Ceylan, A.,-Söylemez. B., "2019 Yılı Artvin ve İlçeleri Eski Çağ Tarihi Araştırmaları" *SEFAD*, 2022; (48),145-164.

Özkan, S.- Çakır, M. (2000). "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 15, S. 1, 87-94.

Palumbi, G. (2008). *The Red and Black: Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* Sapienza Univ. di Roma, Dip. di Scienze Storiche, Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità.

Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.

Pliny, *Natural History* IX, (with English translation H. Rackham, M.A), London.

Sagona, A. (2018). *The Archaeology of the Caucasus: from Earliest Settlements to the Iron Age*. Cambridge University Press.

Salvini, M., (2008). *Corpus Dei Testi Urartei I*, Roma

Satullo, N. L. E.,- Gilmour, B. J.J.- Khakhutaishvili, N. (2014). "Late Bronze and Early Iron Age copper smelting technologies in the South Caucasus: the view from ancient Colchis c.1500e600 BC", *Journal of Archaeological Science* 49, 147-159.

Slattery, D. J. G. (1987). "Urartu and Black Sea Colonies an Economic Perspective", *Al-Râfidân*, Vol. VIII, 1-30.

Söylemez, B. (2022). *Karaz Kültürü'nün Amik Ovası ve Çevresindeki Etkileri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Stöllner, T.-Gambaschidze, I.-Hauptmann, A., (2008). "The Earliest Gold Mining of the Ancient World? Research on an Early Bronze Age Gold Mine in Georgia". In Yalçın, Ü. et al. (eds.), *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*. Ankara, 271-288.

Strabon, (1961). *Geographika*, VIII/5, (with English translation. H.L. Jones), London.

Tıraş, M. (1994). *Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum

Wagner, G.- Öztunalı Ö., Eibner C., (1989). "Early Copper in Anatolia: Archaeometallurgical Field Evidence", *Old World Archaeometallurg*, Der Anschnitt Beiheft 7, Bochum, 299-306.

Yıldırım, S., (2007). "Artvin İli Şavşat ve Ardanoç İlçelerinde Yer Alan Bazı Önemli Kaleler, *Uluslararası Karadeniz İncelemeri Dergisi* 1.2, 19-35.

https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf Erişim Tarihi:12.05.2022.